

Ars memoriae. Ankstyvųjų Naujųjų laikų žmogaus atminties realijos

Rec.: Judith Pollmann, *Memory in Early Modern Europe, 1500–1800*, Oxford: Oxford University Press, 2017.

Judith Pollmann – Nyderlandų istorikė, dirbanti Leideno universitete. J. Pollmann tyrimų kryptys yra susijusios su ankstyvųjų Naujųjų laikų Europos socialine istorija. 1998 m. apgintoje disertacijoje istorikė koncentravosi į Nyderlandų humanisto bei vieno pirmųjų antikvarų Arnoldo Bucheliaus religinę savimonę. Kai J. Pollmann apgynė disertaciją, jos tyrimų spektras prasitaplė ir apima ankstyvųjų Naujųjų laikų identiteto formavimąsi, Nyderlandų sukilimo, Reformacijos bei Kontreformacijos bei socialinę religijos istoriją. Savo darbuose istorikė daugiausia remiasi naratyvinio pobūdžio šaltiniais: kronikomis, dienoraščiais bei kitais egodokumentinio pobūdžio šaltiniais.

Neturėtų būti keista, kad tyrinėjant minėtus šaltinius buvo prieita prie atminties istorijos ankstyvaisiais Naujaisiais laikais tyrimų. *Memory in Early Modern Europe, 1500–1800* – naujausia istorikės knyga, kurią būtų galima apibūdinti tiek kaip įvadinį veikalą į ankstyvųjų Naujųjų laikų atminties studijas¹, tiek vieną pirmųjų bandymų užmegzti diskusiją tarp ankstyvųjų Naujųjų laikų ir Naujųjų laikų atminties istoriją tyrinėjančių mokslininkų.

Reikia pažymėti, kad Pollmann knyga yra sintezės pobūdžio veikalas, kuriame autorė, remdamasi savo atliktais Nyderlandų istorijos tyrimais bei savo kolegų, tyrinėjančių kitas Vakarų Europos šalis, darbais, pabandė nušviesti ilgą ankstyvųjų Naujųjų laikų periodą, žvelgdama į jį iš atminties istorijos perspektyvos. Paprastai tariant, istorikė siekia išsiaiškinti, kodėl ir kaip žmonės prisimindavo ankstyvaisiais Naujaisiais laikais. J. Pollmann savo knygos įvade (p. 5–6) pažymi, kad tokio pobūdžio istorijos studijos pradėjo formuotis tik XX a. antrojoje pusėje. Tai buvo susiję su ankstyvųjų Naujųjų laikų istorikų *atrastomis* naujomis prieigomis.

Antruoju savo siekiu istorikė įvardijo bandymą inicijuoti diskusiją tarp savo nagrinėjamo laikotarpio ir Naujaisiuoju laikų (XIX–XXI a.) atminties istorijos studijų. Iškeldama problemą, kad visuomeninės atminties (*public memory*) reiškinys yra dažniausiai suprantamas kaip tik nuo XIX a. pradėjęs formuotis dalykas, J. Pollmann stengiasi parodyti, jog ankstesnių laikų atminties reiškinio suvokimas irgi reikalauja įdėmaus istorikų dėmesio (p. 8–10).

¹ Aptariama J. Pollmann knyga tikrai nėra pirmoji tokios tematikos knyga. Autorė savo knygos gale pateikia ilgą naudotos ir rekomenduojamos literatūros sąrašą. Todėl istorikės knyga būtų galima laikyti pirmu bandymu pateikti ankstyvųjų Naujųjų laikų atminties istorijos sintezę.

Vis dėlto paties tyrimo objekto – atminties – apibrėžimas irgi yra probleminis. Autorė, reaguodama į objekto apibrėžimo sudėtingumą, skaitytoją supažindina su labai įvairia atminties tyrimų terminologija (p. 12–14). Pavyzdžiui, paaiškinamas kultūrinės atminties (*cultural memory*) ir socialinės atminties (*social memory*) terminų skirtumas, kuris labiau pasireiškia skirtingomis priegomis nei savo apibrėžimais (p. 13). Tačiau tiek kultūrinės, tiek socialinės atminties (jas dar galima skaidyti į smulkesnes *visuomeninės* ir *asmeninės* atminties kategorijas) tyrimai leidžia naudotis labai plataus spektro šaltiniais ir metodais (p. 14–15). Tad neturėtų būti keista, kad palyginti nelabai didelės apimties knygoje yra pristatomos ganėtinai plačios temos, apimančios septynis skyrius. Suprantant, kad dėl tokio autorės darbo pobūdžio būtų nelengva viską suskliausti į paprastą išvadą, toliau tekste bus pristatoma knygos struktūra ir glaustos kiekvienos dalies pagrindinės išvados.

Pirmajame knygos skyriuje (*Scripting the Self*) autorė, operuodama daugiausia egodokumentiniais šaltiniais, koncentruojasi į tai, kas buvo svarbu užrašyti ir prisiminti ankstyvųjų Naujųjų laikų žmonėms. Žinoma, daugiausia egodokumentikos aptariamuoju laikotarpiu paliko vyriškosios giminės atstovai, nors tikrai nebuvo neįprasta, kad šeimos atmintį puoselėdavo dažniausiai moteriškosios lyties atstovės (p. 23). Anot J. Pollmann, tiek giminės atmintis, tiek asmeninės atmintys ir istorijos pasakojimai yra nuolatos veikiami visuomeninės sanklodos. Tai reiškia, kad asmens ar asmenų prisiminimai yra generuojami pagal nusistovėjusį stilių. Pavyzdžiui, daug labiau tikėtina, kad tikrai skaudūs asmeniniai gyvenimai atsidurs laiške artimos aplinkos žmogui nei parašytuose ar išspausdintuose atsiminimuose (p. 25). Tai šių dienų skaitytojui ir tyrinėtojiui sukelia keblumą vertinant ano meto žmonių paliktus prisiminimus, kuriuos, pasirodo, reikia suvokti visiškai kitaip nei mes suvokiame XIX ar XX a. žmonių memuaristiką.

Ankstyvųjų Naujųjų laikų žmogus galėjo turėti labai daug priežasčių, kodėl buvo verta po savęs palikti atsiminimus. Neretu atveju to laikotarpio žmogus labai menkai dėmesio kreipdavo į tai, kas mums, XXI a. skaitytojams, būtų įdomiausia – genealoginiai ryšiai, artimos aplinkos detalės ir panašiai. Ankstyvųjų Naujųjų laikų žmogus stengdavosi aprašyti tokius nutikimus, kurie galėtų suteikti tam tikros naudos skaitytojams, t. y. jo ainiams. Štai, pavyzdžiui, nebuvo vengiama savo atsiminimuose kalbėti apie savo kūną ir ligų bei jų metu patirtų išgyvenimų aprašymais parodyti Apvaizdos suteiktą malonę (p. 28–29). Taip pat asmenys savo prisiminimus suprasdavo kaip galimybę perduoti gyvenimišką patirtį jų skaitytojams (p. 31–33). Tai galėjo būti tokie dalykai kaip vedybinio gyvenimo metu kilusių ginčų aprašymas, pirmasis susidūrimas su moterimi, bandymo nusižudyti patirtis, vaikiškos baimės (kurios keistai buvo labai panašios į šiuolaikinės vaikų baimes) ir pan. Įdomu, kad kai kurie ankstyvųjų Naujųjų laikų atsiminimų raiškos būdai persidavė net į vėlesnius laikus. Autorė pažymi, kad Pirmojo pasaulinio karo memuarai bendrąja prasme nelabai kuo skyrėsi nuo XVI a. karių atsiminimų (p. 45).

Antrasis knygos skyrius (*Past and Present: The Virtues of Anachronism*) skirtas klausimui, kaip ir kodėl ankstyvųjų Naujųjų laikų žmonės savo gyvenamajam laikui nuolat ieškojo analogijų praeityje, nevengdami pasitelkti anachronizmus ar tiesiog paprastą praeities iškraipymą (p. 59–61). Tokio pobūdžio tyrimams autorė nevengia pasitelkti ir tokius, istorikui iš pirmo žvilgsnio neįprastus, šaltinius kaip paveikslai. Anachronistinis praeities suvokimas galėjo būti naudingas tiek politiškai (pavyzdžiui, kuriant mitologines ir istorines valdovų ar šeimų genealogijas), tiek kultūriškai. Pastarasis elementas geriausiai atsiskleidžia Renesanso laikotarpio menininkų darbuose, kuriuose beveik yra ištrinama riba tarp to meto dabarties ir praeities herojų (p. 61). Praeitimis ir atmintimi manipuliudavo valdovai, didikai, pirkliai, kurie stengėsi sukurti naują prasmę,

kuri atitiktų jų tikslus, kad ir kokie jie būtų (p. 71). Žinoma, visi išvardyti manipuliavimo praeitimi atvejai buvo susiję su tuo metu vyravusiu istorijos, kaip gyvenimo mokytojos, vaizdiniu (p. 72). J. Pollmann šiame skyriuje taip pat pabrėžia, kad atminties istorijos nederėtų suvokti kaip linijinio proceso, nes nuolatos atsirandantys nauji bandymai įgalinti atmintį (pavyzdžiui, minėti manipuliavimo atvejai) atmintį paverčia kumuliatyviu procesu, kuris būtent parodo fenomeno daugialypumą (p. 72).

Trečiajame skyriuje (*Customizing the Past*) autorė atkreipia dėmesį į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) istorikams puikiai pažįstamą atminties ir papročio santykį², kuris pasireiškia tiek rašytine, tiek žodine forma. Kadangi šis aspektas nėra naujas lietuviškojoje historiografijoje, prie jo neapsistosime. Įdomesnis yra seno papročio, t. y. atmintimi paremtų gyvenimo taisyklių visumos, perdavimas žmonėms, kurie nėra susiję su krikščioniškąja Europos civilizacija. Savojoje istorijoje neturėdami santykio su kolonializmo procesu Naujajame Pasaulyje, sunkiau galime suvokti, kaip *paprotys ir (ar) papročiai* galėjo pavirsti ir civilizacijos atsilikimo ženklais. J. Pollmann, remdamasi plačia Naujojo Pasaulio kolonizavimo historiografija, pažymi, kad būtent ankstyvaisiais Naujaisiais laikais įvyko lūžis, kurio metu buvo suprasta, kad paprastas papročių laikymasis Europos gyventojų neatiskiria nuo vietinio Amerikos žemyno gyventojų (p. 86–91). Žinoma, tai yra susiję su tuo, kad būtent minėtame laikotarpyje susiformuoja tokie dalykai kaip *civilizuotumo, civilizacijos sampratos*³.

Ketvirtasis skyrius (*Imagining Communities*) yra skirtas protonacionalinių istorijų atsiradimo problemai. Suprantame, kad nacionalizmas yra XIX a. reiškinys. Tačiau ką daryti su tokiais *nacijų* vienijančiomis istorijomis ar asmenybėmis kaip šveicariškasis Viljamas Telis ar prancūziškoji Žana d'Ark? Atrodo, kad ankstyvaisiais Naujaisiais laikais galime susidurti su tautinę sąmonę (*national consciousness*) būdinančiomis istorijomis (p. 94–95). Žinoma, žodis *tautinis* šiame kontekste neturėtų būti suprantamas taip, kaip mes jį vartojame nuo XIX a. Vis dėlto tokie istoriniai naratyvai kaip Šimtametis karas, tikęs net dviem šalims – Anglijai ir Prancūzijai, ar net, jeigu pasinaudosime mūsų istorija, krikščioniškojo priešpilio (*antemuralis christianitatis*) idėjos gyvavimas LDK buvo skirti vienyti politinei šaliai tautai, nevengiant tokio pobūdžio naratyvą sukurti būtent dėl šio tikslo (p. 95). Toks vienijimas buvo daromas ne vien pasitelkiant tokias abstrakčias ar senesnės istorijos idėjas. Remdamasi Nyderlandų pavyzdžiu, J. Pollmann parodo, kaip iš pirmo žvilgsnio lokalūs įvykiai galėjo pavirsti visos *tautos* atmintimi ir istorija (p. 105–117). Ši transformacija įvykdavo dėl vis spartėjančios informacijos sklaidos, kuriai pasiekti buvo pasitelkiama gana pigi spauda, dvasininkų pamokslai, meno dirbiniai (pavyzdžiui, paveiksłai), vizualus įvykio įamžinimas (pavyzdžiui, atminimo lenta, kasmetiniai minėjimai ir pan.).

Penktajame skyriuje (*Living Legends: Myth, Memory, and Authenticity*) susitelkiama į fiktyvios atminties vaisius – mitus ir legendas. Šioje knygos dalyje analizuojama, kaip ir kodėl fikcija paremtos istorijos gyvavo ne vieną šimtą metų (o kai kurios vis dar gyvuoja iki šiol). Mitai, kaip

² Plg. žr. Vytautas Andriulis, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ištakos (I)“, in: *Socialistinė teisė*, Nr. 3, 1988; Jevgenijus Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, Vilnius, 2000; Marius Ščavinskas, „Kai kurie paprotinės teisės niuansai remiantis hagiografiniais šaltiniais: interpretacijos bandymas“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 13, Vilnius, 2004; Irena Valikonytė, „Kepurės statymo paprotys: teisinės kultūros aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiuje“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos: profesorius Mečislavo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2016.

³ Norbert Elias, *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, ed. E. Dunning et al., Oxford, 2000 (pirmas leidimas dviem atskirais tomiais – 1939 m.), p. 47–52.

teigia autorė, ankstyvaisiais Naujaisiais laikais padėjo kuriant socialinę atmintį (p. 121), o tai vėlgi prisideda prie tam tikro bandymo vienyti žmones. Kaip mitai susiformuoja – tekste nėra aptariama. Suprantama, tai yra visai kitos tematikos klausimas. Tačiau labai įdomu yra pažymėti, jog tam, kad mitas gyvuotų ne vienos kartos atmintyje, yra reikalingas arba apytikslis mito veiksmo istorinis laikas, arba apčiuopiamo pagrindo atsiradimas (sukūrimas) (p. 121). Skaitant šią knygos dalį neapleidžia noras pabandyti apsvarstyti mūsų istorinėje sąmonėje vyraujančius mitus ir kokius pagrindus jie turi (pavyzdžiui, Birutės kalnas, neišlikęs Tvardovskio bokštas ir pan.). Ir nors šios mintys tikrai nėra originalios, autorė teigia, kad būtent nagrinėdami ankstyvųjų Naujųjų laikų folklorą, kasdienybę ir tą patį atminties reiškinį, galime pamatyti, kur didžioji dalis mūsų laikus pasiekusių mitų pradėjo ar baigė formuotis (p. 139).

Šeštasis skyrius (*Acts of Oblivion*) yra skirtas priešingam atminties poliui – užmaršumui. Žinoma, čia turimas omenyje specialus užmaršumas – taikos, naujo valdovo, amnestijos ir kitais atvejais. Šie užmaršties atvejai buvo skirti sutaikyti susipriešinusią visuomenę po įvykusio karo ar sukilimo (p. 143). Taip pat užmarštis buvo reikalinga numalšinti ginčams dėl turto, teritorijų, kurie vėlgi buvo įžiebtai įvairių smurtinių konfliktų metu (p. 144). Įdomu yra tai, kad, nors formaliai minėtieji užmaršties postulatai dažniausiai likdavo vien tik sudarytose taikos sutartyse, realiame gyvenime žmonės vis tiek minėdavo ir prisimindavo net ir pralaimėtų konfliktų sukaktis (p. 147–148). Taip pat labai svarbu pažymėti, kad šitie užmaršties aktai (*acts of oblivion*) buvo skirti ne tam, kad visuomenė juos užmirštų kaip niekada neegzistavusius, o tam, kad suprastų, jog jie nėra teisėti atsiremti veikiant dabartyje (p. 151). Tai yra vienas įdomesnių šioje knygoje aptinkamų požiūrio kampų. Labai įdomu būtų panagrinėti, ar LDK istorijoje aptiktume tokių užmaršties aktų, kurie, iškilus naujam konfliktui, būtų vėl iškeliami į dienos šviesą.

Paskutiniame knygos skyriuje (*Remembering Violence: Trauma, Atrocities, and Cosmopolitan Memories*) autorė analizuoja bene įdomiausią iš visoje knygoje esančių klausimų – kaip ir kodėl žmonės atsimindavo traumines patirtis ir jiems įvykusius žiaurumus. Turėdama labai gerą prieigą ne tik prie ganėtinai gerai išnagrinėtos Vakarų Europos karybos istorijos, bet ir prie šaltinių, kuriuose aptinkami pirminiai įvykio paliudijimai, J. Pollmann suformuluoja labai įdomų ir šiek tiek neįprastą karo padarinių vaizdinį. Tiriamuoju metu buvo ne tik atsimenamos karo traumos ar kariuomenės žiaurumai, bet atmintis apie žiaurius įvykius patirdavo ir ganėtinai stiprias transformacijas. Labiausiai suintrigavusioje šio skyriaus dalyje yra pasakojama, kaip miesto gyventojai pirmaisiais pookupaciniais metais įvykius prisimindavo turėdami galvoje laimingą pabaigą, tačiau bėgant metams prisiminimuose nebelikdavo pozityvios žinutės (p. 166–168). Tai neretu atveju buvo susiję su Dievo bausmės samprata. Be to, šiame skyriuje aptinkama ir bendrų žiaurumo šablonų, kurie likdavo žmonių atmintyje po įvairių nelaimių ar negandų. Autorė išskyrė, kad tiriamu metu Vakarų Europoje žiaurumo naratyve dominuodavo neščios moters sužalojimo (p. 171), smurto prieš kunigus, pastorius, vaikus, sergančiuosius ir senyvo amžiaus žmones elementai (p. 174–175). Tai buvo bendri šoką sukeliantys vaizdiniai, kurie nėra svetimi ir šių dienų žmogaus sąmonėje. Įdomu, kad minėti žiaurumo elementai net ir šiais laikais neša panašią kultūrinę žinią, kai kalbame apie karus ir įvairias negandas.

Perskaičius šią labai plačių horizontų kupiną knygą, skaitytojui turėtų likti dvejobas jausmas. Iš vienos pusės, J. Pollmann knyga yra puikus pradžiamokslis pradėti ieškoti atminties reiškinio užuomazgų vietinėje (mūsų atveju – LDK) istorijoje. Iš kitos pusės, skaitydamas tokio pobūdžio knygą, pasijauti iki galo nepatenkinęs noro sužinoti, kaip tirti ir kokiais tyrimo įrankiais naudotis, norint pabandyti prisiliesti prie atminties reiškinio ankstyvaisiais Naujaisiais laikais. Žinoma, įva-

dinis sintetinis veikalas neturi ir negali atsakyti į visus skaitytoją kamuojančius klausimus. Tačiau galima teigti, kad J. Pollmann knyga yra ne tik įdomi, bet ir aktuali mūsų regiono skaitytojui. Ir tai nėra susiję vien su tuo, kad knygoje nėra kalbama apie Vidurio Rytų ir Rytų Europos visuomenių realijas, bet ir su tuo, kad tokių knygų įaudrinta istoriko vaizduotė gali bandyti net iš turimų menkų (Lietuvos socialinė istorija savo šaltiniais negali lygiuotis į Vakarų Europos šalių socialinę istoriją) šaltinių rekonstruoti iš pirmo žvilgsnio neįmanomus dalykus.

Povilas Andrius Stepavičius